

פוסט-מודרניזם - פרספקטיבה יהודית

(גירסה מורחבת לפרק שפורסם ב"תוך וקליפה בתרבות המערבית – דרכים ורעיונות להתמודדות")

במוקדו של פרק זה עומד ה'פוסט-מודרניזם', מונח שלמרות השימוש הרב בו עדיין נותר מעומעם ובלתי ברור. בשורות הבאות רוצה אני לשתף את הקורא במאמץ לחשוף מה שמסתתר במטבע לשוני זה, ולהתחלק איתו בנסיון להבינו. מאמץ זה איננו תרגיל אינטלקטואלי גרידא. הוא נסיון להבין את האווירה התרבותית בה פועל חלק מדורנו, איתו אנו מצויים לפעמים בשיחה, על פי רוב - בעימות.

הבנת הדור בו אנו חיים איננה משימה קלה. בהבנה זאת תלויות במידה רבה תגובותינו ופעולותינו. אנו חיים בדור ופועלים בו, ולמרות זאת יש ונדמה שבאופן פרדכוסלי השיפוט ההסטורי על דורות עברו, קל לפעמים מהבנת המציאות בה אנו נוטלים חלק. המודעות לאווירה התרבותית והקיומית של הדור היא משימה חיונית אך לחלוטין לא קלה. דוגמה נאה למשימה מעין זאת מצוייה במאמר 'הדור' של הראי"ה. הראי"ה כתב בו על האמביוולנטיות של הדור, שהוא כולו שלילה וכולו חיוב. דו-פרצופיות זאת היתה הבסיס ההגותי לשותפות שעיצבה את ההיסטוריה הציונית. גם 'איש האמונה' לרי"ד סולובייצ'יק הוא נסיון להבין את הדור. אדם א' מייצג את המודרניות. אדם ב' הוא האדם המחפש את האלקים. קיומנו בעולם המודרני תלוי בפיתוחה של דיאלקטיקה המאפשרת לנו להיות אדם א' ואדם ב' גם יחד. הקיום-יחד שבין הדמויות מסמל את החיים הדתיים בתוך המודרניות. 'הדור' ו'איש האמונה' הם יצירות מודרניות. המושג 'פוסט-מודרניזם' רומז שאנו מעבר לעידן זה. הוא מנסה להצביע על שבר המבדיל בין האתמול הקרוב, עידן המודרניזם, לבין ההווה השונה, הפוסט-מודרניזם. העולם משתנה בתהליך שהחל בשנים האחרונות ומתרחש לעינינו ממש. דורנו אינו עוד אדם א' או דור שהוא כולו זכאי וכולו חייב גם יחד.

המושג 'פוסט-מודרניזם' קנה לו אחיזה בתחומים שונים, האדריכלות למשל. הוא מבטא בה מרד כנגד הסגנון הפונקציונלי המודרני. הדוגמה הבולטת מצוייה בבניין AT&T שנבנה על ידי האדריכל Philip Johnson בניו-יורק, המשלב מגרד שחקים קלאסי עם מעין מקדש יווני המצוי מעליו. השימוש בפוסטמודרניזם באדריכלות הפך למוגדר, ומתוך כך לבעל משמעות. לא כן הדבר בתחומים תרבותיים אחרים. כדי להבין את המושג במלוא היקפו, עלינו להגיע להבהרה כללית יותר, עיונית, פילוסופית. יש בטענה זאת יומרה רבה. היא מניחה לכאורה שיש לפילוסופיה כוח והשפעה, והדבר הלוא שנוי במחלוקת קלאסית. קיימת גישה הסוברת שהפילוסופיה מופיעה

בסיומם של התהליכים. כשכל השינויים החשובים, הפוליטיים, החברתיים והכלכליים כבר התרחשו, או אז מופיעה הפילוסופיה ונותנת להם גושפנקא עיונית. אולם, תתכן גישה אחרת. יש והפילוסופיה מקדימה את החיים, או על כל פנים מבטאת את הדברים "בזמן אמת", מביאה אותנו לידי מודעות בשעת התרחשותם. התרבות האנושית "מנסה" להגשים גישה פילוסופית מסוימת. הפוסט-מודרניזם איננה הגישה היחידה הפועלת בעולמינו התרבותי. גישות רבות משמשים בו בערבוביא. ולמרות זאת, הדיבור על פוסטמודרניזם מצביע על מפנה חשוב, שפירושו קיצו של המודרניזם, או בצורה כללית יותר של אותה רוח שבאה לידי ביטוי באידיאל ההשכלה והנאורות, ובמרכיביו העיקריים: רציונליות ותועלתנות. היא מצביעה על כך שתהליכים הסטוריים חשובים שעיצבו את פני התרבות האנושית מגיעים לקיצם. בפוסטמודרניזם מתחברים כיוונים שונים ועמדות שונות. כבמקרים רבים אחרים, הוא נזון מכיוונים שונים וסותרים המשמשים בערבוביא, אלא שבאפיון כולל הגוונים המפורטים נמחקים, ומסתמן כיוון כללי, מכנה משותף, למרות שבנסיון לקבוע אותו קביעה מדויקת יש משום עיוות. ולמרות זאת נראה שלכיוונים השונים יש מכנה משותף. מהזיווג שבין התבונה האנושית וההתגלות האלקית נולדו עקרונות התרבות האנושית. כמה מעקרונות אלו אבדו בעולם הפוסטמודרני, כפי שנפרט מיד.

- א -

את ראשיתם של התהליכים הפילוסופיים שאנו רוצים עתה לאפיין ניתן לראות במספר יצירות שהופיעו בסוף שנות השבעים. ב-1979 הופיע ספרו של Jean-Francois Lyotard על מצבו הפוסט-מודרני של האדם ("La condition postmoderne") וספרו של Richard Rorty הניאו-פרגמטיסט על סופה של הפילוסופיה ("Philosophy and the Mirror of Nature"). להוגים אלה ניתן להוסיף אחרים כגון מישל פוקו ופוסט-סטרוקטורליסטים ודיקונסטרוקציוניסטים בצרפת, כדרידה (Jacques Derrida). הופעתה של גישה יוצרת באופן למפרע את מבושריה. ניתן להתווכח רבות על טיבם של מבשרים אלה, אך ללא ספק שמותיהם של ניטצ'ה ושל היידגר בולטים ביניהם.

אחד המוקדים העיקריים של הפוסט-מודרניזם מצוי בביטולם של ה'מיטאנאראטיבים', סיפורי-העל הגדולים, כניסוחו של ז'אן פרנסואה ליוטארד. פרקיה הגדולים של התרבות עוצבו מסביב להשקפות עולם גדולות, ובמרכזו של כל מדע היתה תמיד תיאוריה גדולה ומקיפה שהוותה מקור לכל הפתרונות. תורותיהם של מרקס ופריד, הן דוגמאות קלאסיות לתופעה זו. עדיין יש דוגמטיקנים המאמינים בכל יכולתן של השיטות ה'גדולות' לפתור את כל הבעיות. רובנו ספקניים לגבי כוחן של התיאוריות הכוללניות, ה'נרטיבים' או הסיפורים הגדולים, כפי שניתן לכוון אותן

לשם גנאי. אמנם יכולים אנו ליצור תיאוריות חלקיות, סיפורים קצרים, אך לא להכליל אותם בסנתזה הגדולה שאינה עוד.

בגישה המסרבת להכנע לשיטה, יש תמיד הרבה מן החיוב. מוטיבים מעין אלה מצויים בהגות הדורות האחרונים בצורות שונות ביחוד בהגות האכזיסטנציאליסטית. במרכזו של 'כוכב הגאולה' לפראנץ רוזנצווייג מצוי המאבק נגד אשליית השיטה הכוללת. אך, בגישה הפוסטמודרניסטית יש יותר מכך. למסקנותיה ניתן להגיע מכיוונים שונים. אנו ננסה להראות זאת דווקא מהכיוון שבלט תמיד בבהירותו, תוך שנעמוד על התחנות השונות בתולדות הפילוסופיה של המדע. המודרניות האמינה שחשפה את המתודה בה נוכל להגיע לתיאוריה המדעית האמיתית. שרשיה של גישה זאת מצויות אצל פ' בייקון, והן מובילות לתורות המודרניות שדברו על אימותן ואישושן של תיאוריות מדעיות. מפעלו של רודולף קארנאפ מייצג עבורי את הגישה הזאת. זהו נסיון לבנות תיאוריה שתבטיח את ביסוסו של המדע. המרד כנגד הקונצפציה הזאת מצוי בהגותו של קרל פופר, שלימד שתיאוריות לא ניתן לאשש אלא רק להפריך. זאת עמדה מופלאה. אין מתודה שתוכל להדריך אותנו כיצד ליצור תיאוריה מדעית נכונה. ביצירת תיאוריה יש משום גילוי מסתורי, בסייעתא דשמיא. יתירה מזאת, החוקים הבסיסיים ביותר של הלוגיקה מלמדים אותנו שאין אפשרות לאמת את התיאוריה - להוכיח אותה בדרך לוגית כלשהיא, ואף לא לאשש אותה - להביא סיוע אינדוקטיבי, סטטיסטי לטובתה. הספק שמא התיאוריה איננה נכונה תמיד ישאר אתנו. ואכן, תיאוריה אינו יכולה להיות מאומתת, היא יכולה רק להיות מופרכת. אין בדבר זה משום גנאי. אפשרות ההפרכה היא שבחה של התיאוריה המדעית. כפי שמו"ר פרופ' שושני ז"ל, לימד זאת לפני שנים רבות, בתיאוריה מדעית מתקיים הכלל ש'עדות שאי אתה יכול להזימה' איננה עדות. תיאוריה היא תיאוריה מדעית, רק אם ניתן לחשוב על ניסוי שיכול להפריך אותה. היא מדעית, אם מורא ההפרכה מוטל עליה, כמורא העדים המזימים אשר חייב להיות מוטל על העדים. אחרת אין כאן מדע אלא ספקולציה מיטאפיסית בלבד.

עד כאן שני פרקים ראשונים. הפרק השלישי מצוי במפעלו של תומאס קון. עתה מערערים אנו את מושג ההפרכה. כשם שאין אישוש מוחלט, כך אין הפרכה מוחלטת. ניתן להתעקש ולהגן על העמדה הקודמת. כשהפרכא תגיע ניתן לענות 'הכא במאי עסקינן', ולהוסיף טלאי, ועוד טלאי על גבי טלאי. לעולם לא ינעלו שערי התירוף. אמנם כן, אין התיאוריות נולדות בדרך הוכחה, אך והן גם אינם נעלמות בדרך ההפרכה. הן בלות מזקנה ונעזבות כאשר משום מה מתקבלת גישה שונה, פרדיגמה אחר. ואם כך הם פני הדברים במדע, בפילוסופיה - על אחת כמה וכמה.

על פי הפוסט-מודרניזם הפילוסופיה קרובה יותר לספרות מאשר למדע. הפרדיגמה הופכת לסיפור. מכאן החשד המוטל על כל התיאוריות הגדולות. אולם החשד הופך לכפירה בעצם קיומו

של האמת. כדי להציג כפירה זאת אסתייץ בפירושו הקלאסי של הרמב"ם לפרשת גן-העדן. כשהוא מנסה לחשוף את המשמעות הנסתרת שב'עץ הדעת', מבחין הרמב"ם בין שתי קטגוריות שונות של פסוקים, בין מפורסמות לבין מושכלות, ובעצם עורך דיון בשאלת הרלטיביזם. המפורסמות אינן מוחלטות, אלא תלויות באדם, הן אינן אוניברסליות אלא סובייטיביות, נתונות להחלטה אישית. המושכלות הן הן האמיתויות האוניברסליות, היגדי המדעים. לפנינו מימד חשוב בתפיסה הקלאסית של הערכים. היפה והמגונה, הטוב והרע הם ערכים בעייתיים, בהיותם נתונים לשיפוט הסובייטיבי. האמת והשקר לעומת זאת, אינם שייכים לעץ הדעת המסוכן. בשם ההבחנה הזאת נדחו ערכים אלה לרמה שנייה. את הטוב והרע כל אדם קובע. ה'מפורסמות' מבטאות את המאבק נגד קיומם של ערכים מוחלטים.

ניתן להתפלמס על נכונותה של הבחנה זאת ועל תקפותן של ההשלכות הנובעות ממנה. הקטגוריות המחשביות השתנו, ולמרות זאת, היא הוותה הנחת עבודה מרכזית בחיינו האינטלקטואליים המודרניים. המוסר שייך ל'מפורסמות', ולפיכך לא למדנו אתיקה אלא מיטא-אתיקה, דיון כללי על השיטות והאופציות השונות העומדות בפנינו, ובמקצת גם הסטוריה, סקירת האופציות שהוצעו בעבר. אכן, המוסר הוא בעייתי היות ותחום דיונו שייך למפורסמות, לא כך ההסטוריה של המוסר השייכת בצורה כלשהי לתחום מושכלות. יש משמעות לדבר על הסטוריה מדעית. למרות שהדבר קשה, היא יכולה להיות נאוטרלית לאינטרסים ואידיאלים. אמנם כן, אין ההסטוריון יכול שלא ליפול פעמים רבות במלכודות אלו. אולם שבע תיפול המסורת המדעית ותקום. צמיחתו של המדע מביא אותנו בדרך התעייה והטעות אל האמת. למרות שהאדם נכשל בהם, יכול הוא לעמוד בסופו של התהליך על דברי אמת.

הפוסט-מודרניזם פירושו ערעור בסיסי של ההבחנה הזאת. גם המושכלות שייכות לעץ הדעת. גם ערך האמת הוא בעייתי. אין אנו מדברים כאן על המדעים המדויקים (ה'לימודיות' בעברית הקלאסית), אולם מדעי הרוח ומדעי החברה עומדים עתה בפני זעזוע. כטוב ורע, גם האמת והשקר תלויים הם בדעתו של האדם. הן, נבהיר זאת שוב באמצעות ההסטוריה. הפוסט-מודרניזם מתבטא בהופעתן של היסטוריות אלטרנטיביות. אין אלו גישות המתיימרות לתקן את ההסטוריה במסגרת ההשקפה הקלאסית. זהו ה'רביזיוניזם' הקלאסי והתמים. לפנינו קם 'רביזיוניזם' היסטורי הנעשה בשם המפורש של אינטרסים ואידיאלים. מלכודות האינטרסים חדלו להיות מלכודות. כך קורה בעינינו בשטחים אחרים בעולם המערבי, וכך משכתבים מלומדים ישראלית את ההיסטוריה הציונית. אין טעם להתווכח עם הרביזיוניזם החדש וויכוח הסטורי. כלי השיפוט השתנו. מושג האמת העמד בשאלה.

כיוונים רבים ומסורות פילוסופיות שונות מתאחדים כאן. זהו 'ניאופרגמטיזם', המעמיד במקום מושג האמת את מושג התועלת. הפרגמטיזם הקלאסי פתח לדעתי שני כיוונים אפשריים. האחד - הוביל לפוזיטיביזם הדורש 'נפקא מינה למעשה', השלכה מעשית כדי שלטענה תהיה משמעות. מאחורי הגישה השנייה, מתייצבת לדעתי דמותו של ניצ'שה. אין לשפוט את האמת אלא לפי תועלתה. אין הבדל עקרוני בין התבונה לבין הציפורניים של החתולים, שניהם כלי מלחמה במלחמת החיים. מכאן של'אמת' משמעות שונה לחלוטין. ל'אמת' פונקציה אחרת בתרבותינו.

יתכן והקורא יראה את קביעותי אלו כמוגזמות. ואכן, גם אני מתלבט בניסוחם. אך אין בעיני ספק שהם מתארות את הנקודה אליה שואפים תהליכים שונים המתרחשים לעינינו. ואם האנדרלמוסיה ההורסת את תשתית האמת לא כבשה עדיין את כל תרבות ימינו, הרי שעל כל פנים, היא הצליחה להשיג הסכמה סובלנית לגיטימיות של דרכה. במילים אחרות, האליטה התרבותית ולפעמים אף הקהילה המדעית מוכנה להשלים פעמים רבות, עם עיוות ההסטוריה למען תועלת פוליטית סקטוריאלית. תמיד הסתתר בתוכנו שד רע, שרימה וסינוור אותנו, ולא נתן לנו לראות את האמת לאמיתה. לפעמים הרגשנו בו, ולמרות זאת עזרנו לו להחבא במעטה מרמה, צביעות או אפולוגטיקה. הצביעות היתה תמיד הכבוד האחרון שהשקר מעניק לאמת. והנה עתה, יכול השד הרע לצאת ממסתורי לבנו ולהחשף בראש כל חוצות. השד כובש את האמת אתנו בבית, והופך אותה לעינינו, באופן גלוי ובמדועות מוחלטת לכלי לקידום אינטרסים. הפוסט-מודרניזם מחייב אותנו לראות זאת כפיתוח לגיטימי וכאידיאל המתממש לעינינו. וכאן הסובלנות היא פשע.

- ב -

מעמדה של הסובלנות מבטאת את הבעייתיות העמוקה בה נתונה המחשבה הפוסט-מודרניסטית. היא מביאה אותנו לעולם הערכים. אחד מעמודי התווך של המחשבה בכל הדורות הוא האוניברסליזם, דהיינו הטענה שיש בידינו מתודה כוללנית התקפה בכל התנאים. אין לבן ושחור במדע. גזע, לאום, תרבות לא מעלים ולא מורידים בו. השיטות המודרניות הגדולות האמינו שניתן גם לבנות מערכת ערכים אוניברסלית, שביטוייהם הם זכויות האדם בהגות הליברלית, וחזון השוויון החברתי והכלכלי במחנה השמאל. המאבק הפוסט-מודרניסטי נגד הסיפורים המקיפים והגדולים, פירושו אובדן הבסיס לדרישות האוניברסליות, ולשתי החזונות גם יחד. במקום החזון המודרני מתגלה לעינינו מופיע עתה ערכה המוחלט של הסובלנות, האישית אך גם התרבותית. זהו רילטיביזם חברתי קיצוני, שפירושו שאין אנו רשאים לשפוט מערכת תרבותית וחברתית שונה. המסקנה הפוליטית הנובעת מכך היא כמובן אבסורדית. אדגים זאת בדבריו של המשפטן אביגדור פלדמן בביקורת לספרה של פרופ' רות גביון 'זכויות אדם בישראל' (ידיעות אחרונות 4.11.94):

"לתפיסה האוניברסאלית של זכויות האדם... יש מעמד נמוך ביותר בשוק הרעיונות. היא עומדת בניגוד לתפיסה השייכת כבר לזרם המרכזי והמעדיפה על פני אוניברסליות מודמה מושגים של יחסיות תרבותית. דוגמת כתביהם של קליפורד גירץ או סטפן גרינבלט, ההגות הפוסטקולוניאלית של הומי באבא, אדוארד סעיד או גאיאטרי ספיבק ורבים אחרים... רואה בה (=באוניברסליות) הסוואה מוצלחת של מקומיות ויחסיות תרבותית, המבקשות לעצמם דומיננטיות המשעבדת זנים אחרים של מקומיות ותרבות".

כמה מהנזכרים כאן לא יודו בתואר 'פוסט-מודרניזם', ויתעקשו לטעון שהם חושפים את האמת שזויף על ידי הממסד האקדמי הקיים. ולמרות זאת יש נקודות מגע רבות בין גישותיהם לבין גישות פוסט-מודרניסטיות.

הסתירה שבמשחק הכפול הזה הביאה איתה השקפות פוליטיות מעוותות של סטנדרט כפול, המסתכלות בסובלנות לאלימות הבאה מחברות אחרות בפנים או בחוץ, אך נלחמת נגד פגיעה בזכויותיהם בשם ערכים המקובלים בחברתנו. דבר זה בא לידי ביטוי בולט ביחס של הקונפליקט עם הפלשתינאים. אך לא רק בהקשר לאלימות הפוליטית. דוגמה אחרת לסטנדרט הכפול הזה מצוי למשל בהשלמה עם מעמדה הנחות של האשה בחברות היריבות. או אז משתלטת פרברוזה מוזרה על המוסר, ההופך סדיסטי בדרישותיו המוגזמות, ובעת ובעונה אחת סובלני לפשעים, כאילו רק המסוכיזם מאפשר לנו לפרוץ את גדריה של היחסיות התרבותית ולחדול להיות קולוניאליסטים.

- ג -

דוגמה מוחשית לתהליכים שלפנינו נוכל למצוא לדעתי בחיבורו של מישל פוקו על תולדות השגעון. נראה לי שהדבר יובן טוב יותר, אם נשווה לשם הקונטרסט, את השגעון עם נושא אחר, למשל ההומוסקסואליות. שלומי אמוני ישראל נאבקים בהומוסקסואליות כתופעה המנוגדת להלכה, ואולי אף לטבע האנושי - אף אם אין מושג 'טבע' זה ברור די צרכו, לעצמיותו הפסיכולוגית של האדם, או למרקם החברתי שלנו. והנה פוקו, הנלחם לכבודה של ההומוסקסואליות, מלמד שלא רק גישתי ההומוסקסואליות מבטאת את מוגבלותה של הפרספקטיבה בה אני נוקט. גם כשפסיכיאטר מאשפז את חולה-הרוח בבית החולים באישפוז כפוי, שופט הוא את החולה מהמוגבלות של גישתו. האמונה בקיומה של היררכיה המסוגלת לקבוע את השגעון היא יומרה שחצנית ואבסורדית. אין אני רשאי לשפוט את ההומוסקסואליות אך גם לא את השגעון: מי שמך? הטירוף אינו שייך לתחום המפורסמות. זאת הקטגוריה המאפיינת באופן מובהק את עולם המושכלות. שיפוטינו את השגעון מבוסס על עקרון המציאות,

הריאליות, שנפגם בעולמו של חולה הנפש. עבור הפוסט-מודרניזם ההתעלמות מהמציאות איננה חולי אלא אופציה. הטירוף והמציאות חדלו להיות מובנים לנו בעולם פוסט-מודרניסטי. 'כי תאווה היא לעינים ונחמד העץ להשכיל'. אין התאווה יכולה להסתפק בדחייתן של נורמות מוסריות. היא חייבת גם לכבוש את השכלתו של העץ, לדחות גם את עצם מושג האמת.

יחד עם מושג האמת נופל גם עקרון המציאות. ויש לזאת ביטוי צורני: ספרותי ואמנותי. ניתן להסביר זאת באמצעות פרפרזה על אמרה חסידית קלאסית: הדור הראשון חי את ההרפתקאות, הדור השני עשה סרטים ובה תיאר את הרפתקאותיהם של הראשונים והדור השלישי ציטט מסרטיהם של קודמיו. הסרט הפוסט-מודרני מבוסס על סרט, על סרט, על סרט וכו'. אין לפנינו מציאות אלא ציטוט. תולדות העולם אינם אלא גלגולם של מונחי יסוד. ה'טבע' של המאה הי"ח, נותן מקום ל'הסטוריה' ול'אבולוציה' במאה הי"ט, ול'שפה' ול'טקסט' בשלהי המאה העשרים.

אובדן המציאות באה לידי ביטוי ביחסינו אל הטקסט. הטקסט הפך למרכזי, עד כדי כך שהמציאות שלפנינו הולכת ונתפסת כרקומה על פני הטקסט. הטקסט הופך לעולם סגור שאין אנו יכולים לפרוץ אל מעבר לו. "אין מאומה מחוץ לטקסט" מלמדים הם אותנו. הביטוי העיקרי לתופעה זאת היא ביטולו של האדם העומד מעבר לטקסט. המחבר הופך מוקד לכשל חדש, הפשט לכשל האינטנציונלי. הטקסט ירש את הסובייקט. זהו לדעתי התוכן העיקרי של הדו-קונסטרוקציוניזם, אחד המקורות החשובים מהם נזונה התרבות הפוסט-מודרניסטית.

לכאורה דקונסטרוקציוניזם פירושו ביטולו של הפשט. ישנם כאלה, הרואים בתופעה זאת ביטוי לקרבתה של היהדות לעולם הפוסטמודרניסטי, ובייחוד את ההקבלה הקיימת על פני השטח בין עולמו של ה'דרש' לדקונסטרוקציוניזם. לכאורה נתון הטקסט בידי המדרש לעשות בו כטוב בעיניו. כל דרשה היא דקונסטרוקציה.

יורשה לי לכפור בגישה זאת. רואה אני בצער רב את אבדן הפשט. מסתכל אני היום על טקסט, והביקורת צוחתת, שאין לטקסט מציאות, וכל הפירושים לגיטימיים ושווי משקל הם. הטקסט הופך לסמכות בלתי מוגבלת, ומתוך כך, הוא מאפשר כל דרשה שרירותית שנציע, דרשות שיש בהם יופי או דופי, גם יחד.

- ד -

מילת-מפתח אחת נפוצה בכתבים הדקונסטרוקציוניסטים: ה'העדר'. מי או מה נעדר? אחד הנעדרים האלה הוא האדם הנמצא מאחורי הטקסט, הכותב. הטקסט הופך עתה לעצמאי, מבליע

לתוכו את כותבו. מכאן העלמותו של הפשט. ברצוני להמשיך רעיון זה, תוך שאנסה להוציא את הפשט מפשרו. הפשט הוא גם משל ל'אני'. ה'העדר' מתאר עתה את אובדן ה'אני'.

גישות שונות נאבקות על האני. אחת מהן היא זאת המתמקדת באותנטיות. היא טוענת לקיומה של 'עצמות' ו'מהות' אנושית שלפעמים אין האדם מודע לה. מאחורי הרצונות שנשתלו על ידי החברה, מסתתר רצון פנימי יותר, עצמי, שעלינו לחשוף. ר' זושא צריך להיות ר' זושא.

ההגות הקלאסית חשבה שיש יעוד כללי, אוניברסלי לאדם. זהו מהותו. העולם נראה כסולם, בני האדם עולים בו. יש הפרשי שלבים ביניהם, אך המטרה משותפת לכולם. ההגות האכזיסטנציאליסטית כפרה בקיומה של מהות אנושית. הקיום קודם למהות. המהות נבנית על ידינו, וכל אדם ואדם יוצר יש מאין את מהותו, שתבוא לידי מימוש רק בשעת מותו. בזרמים חשובים של ההגות היהודית המודרנית הוצגה עמדה שלישית. אין מהות אוניברסלית, אולם יש יעוד אינדיבידואלי לכל אדם ואדם. כדבריו של ר' נחמן מברסלב, שתי דמויות נולדות, האחת פועלת בעולם הזה, השנייה - אם מבין אני אותו נכונה - האידיאלית מצפה בשמים, הן נפגשות שוב ברגע המוות. כדברי מרדכי מ' בובר המצפון נולד כשאני משווה בין שתי הדמויות, זו שבפועל התממשה עתה בחיי, וזאת שאמורה היתה להתממש. אך דמויות אלו הן אינדיבידואליות, אישיות. ר' זושא לא ישאל 'למה לא הייתי משה?', אלא 'למה לא הייתי זושא?'. ההגות היהודית המודרנית רוויה בגישה זאת. מקורותיה האחרונים חסידיים, אך היא נוכחת במחנות שונים, מעולמו של הראי"ה ועד לשיטתו של הרי"ד סולובייצ'יק. המסקנות החינוכיות שבגישה זאת עצומות. עלינו לחנך על פי דרכו של הנער, לעזור לו לשמוע את הקריאה האמיתית הבוקעת ועולה ממעמקי נפשו, ולהגדיר לעצמו את משימתו הוא. זהו גילוי האינדיבידואליות הדורשת מן האדם לחפש את המקום שלבו חפץ, ולא להטיל על כולן את קני המידה הסטנדרטיים. ולמרות זאת אנו מחנכים, בתודעה שאין אנו מטילים על האדם אידיאלים מבחוץ, אלא עוזרים לו, בשבט או בחסד, לחשוף את ה'אני' האמיתי שלו.

עמדה דתית זו התמודדה עם ההגות המודרנית, אך היא עצמה היתה מודרנית. שיחה עקיפה התנהלה בינה לבין השיטות הפסיכולוגיות שניסו לחדור למעמקי הנפש ואף למצולותיה הבלתי מודעות. אולם, בבמה היו שחקנים פסיכולוגיים ופילוסופיים נוספים, שטענו שאין כלל צורך, או אפשרות, לרדת אל המעמקים ועלינו להסתפק בלימוד וחקר ההתנהגות החיצונית. העמדה הזאת היתה דו-משמעית. היא יכלה להיות מובנת כטוענת טענה מתודית. אין אנו חוקרים את העולם הפנימי של האדם ואנו מסתפקים במה שנתון לתצפיות פומביות. אולם, בבמה מצוי היה שחקן נוסף, שכפר בקיומו של אותו עולם פנימי. וודאיתו אינה אלא אשליה שנולדה מחמת שחטאנו

בהליכת שולל אחרי השפה. ה'אני' אבד. לא רק ה'אני' העמוק, של האותנטיות, אלא גם ה'אני' של השכל הישר.

- ה -

האוטופיה הוא ערך נוסף שאבד בעולם הפוסט-מודרני. אציג בפני הקורא אובדן זה, על ידי מתן פירוש דקונסטרוקציוניסטי למיתוס קלאסי ידוע, הסיפור על תיבת פנדורה. תיבה היתה בפני פנדורה, ואסור היה לה לפתוח. פנדורה לא שלטה בעצמה ופתחה את תיבה, ממנה יצאו מפלצות רבות, מקורן של כל הרעות. המפלצות כולן עפו ונתפזרו. רק דבר אחד נשאר בתיבה, התקווה. זאת הקריאה הקלאסית, אך גם המודרניסטית. התקווה הולידה את האוטופיות, את הנסיונות לתקן עולם.

אגדה ידועה זאת מלמדת אותנו לכאורה את חשיבותה של התקווה. אולם הבה ונקרא אותה קריאה פוסט-מודרניסטית. פנדורה פתחה את התיבה, וממנה יצאו המפלצות האיומות, מקורן של הרעות כולן. מאז אנו סובלים מהם וחיינו קשים ומרים. אולם, בתיבה נשארה עדיין התקווה, המפלצת הנוראה מכולן, וכאשר היא תצא חיינו יהיו גיהנם איום עוד יותר.

האוטופיות קרסו, כפסל הענקי בעל רגלי החרס שבספר דניאל. שני סוגי אוטופיות גדולות אישלו את האנושות במאה העשרים. מצד אחד התנועות הלאומיות - הנציונליזם, ומצד שני - המרקסיזם והסוציאליזם. התנועות הללו היו צריכות להיות יורשי הערכים. תיקון העולם לא צריך לבוא מתוך מחויבות מוסרית, אלא בעקבות תהליכים הסטוריים. האוטופיה היתה צריכה לבנות עולם טוב יותר, אך בני האדם היו אמורים לממש את האוטופיה בתהליכים דטרמיניסטיים. האוטופיה אינה אגדה, בין אם תרצו, בין אם לא תרצו. בזה נבדלות האוטופיות ההסטוריות מערכי המוסר. האוטופיה הכזיבה פעמיים: הכזיבה כי לא הצליחה להתממש והיתה לאשלייה, אך הכזיבה גם מפני ששיקרה, ובמקום לבנות עולם טוב יותר, היא החריבה את העולם הישן, אך במקומו הופיע עולם איום עוד יותר.

האוטופיות היו אשליות שהכזיבו. האוטופיות נשברו אך שברן זה הביא איתו את אבדן התקווה, אך גם כל ערך של טוב ורע. אבדן האוטופיות, מתבטא בעולמינו היהודי בדחייתה של המשיחיות, והפיכתה למילה מגונה ממש. אך הוא גם נכון בתחום אחר. שבר האוטופיות הביאה איתה באופן מוזר אידיאל חדש המקדש דווקא את האגואיזם. האידיאליזם הפך למפלצת. באופן פרדוכסלי האגואיזם היא העמדה המסוכנת פחות. לפנינו אידיאליזציה של הליברליזם אפילו במובן הגרוע ביותר.

הטראומה של ההכזבה מהאוטופיות מסביר את רגשותיו של דורנו. פולמרות זאת נראה לי שאבדן הרגישות החברתית היא אחת הטרגדיות הגדולות של זמננו. שוב, גם כאן, רק הדת היא היחידה שיכולה בזמן הזה לעורר עניין חברתי בבני האדם, ולהציע אידיאלים של צדק וצדקה.

- 1 -

תולדותיה של ההגות היהודית רצופה מאבקים פילוסופיים נגד גישות ושיטות. אולם מצויים בה, גם לא בריתות הסטוריות רבות, שלמרות המתח הרב היה בהן הרבה מן החיוב. משנותיהם של הראי"ה קוק ושל הרי"ד סולובייצ'יק מנסים לנסח את הברית הדיאלקטית עם המודרניות. הם למדו סנגוריה על דורם, וראו בו חובה אך גם זכות, קליפות - אך גם ניצוצות.

האם הכל שלילי? יש ללא ספק ניצוצות רבות בפוסט-מודרניזם. הוא מצביע על שגיאות, עוולות ופשעים שנעשו, עליהם המודרניזם נענש. היהדות נאבקה קשה נגד תופעות מודרניות רבות. ואכן פעמים רבות דרכיה של היהדות והפוסט-מודרניות נפגשות. אך לדעתי, למרות שדרכינו נפגשות, אין הן נפגשות בנקודת המטרה. כששני קווים הנפגשים מהר מדי, אחרי הפגישה הם הולכים ומתרחקים. לפעמים עדיפים קווים מקבילים, שלא נפגשים אף פעם.

לסיום, אוסיף שלוש הערות. הראשונה נוגעת לזהותינו הציונית. אבותינו ניסו לבנות חברה ישראלית הבנויה על ברית הסטורית דתית-לאומית. ברית הסטורית זאת באה לידי ביטוי בשיתוף פעולה עם העולם החילוני. התוצאה היתה חברה דתית לאומית, חברה דתית פתוחה. הפוסט-מודרניזם בא לידי ביטוי אצלנו בפוסט-ציונות. דבר זה הולך והורס כל אפשרות של שיתוף פעולה. הציונות הדתית ממשיכה להאמין באוטופיה הציונית, אך השותף החילוני ההסטורי של הציונות הדתית, הולך ונעלם לעינינו. הרגשה איומה של בדידות תוקפת אותנו. הריאקציה היא חזרה אל העולם הקדם-מודרני. זוהי הניאו-חרדיות ההופכת אופציה חיה. בין שתי האופציות הללו, אנו מחפשים דרך, ומאמינים בתקווה.

דברים אלה מצביעים על הסכנה שבפוסט-מודרניזם. המלכודת מצוייה בעובדה שהוא אינו לבד בעולם. על ידו חיות תרבויות שעדיין חולמות חלומות של אוטופיות לאומיות. עובדה זו חושפת את החולשה של הפוסטמודרניזם, שאיננו מסוגל להלחם ולנצח במלחמות הגדולות שעדיין נותרו בחברה המודרנית. לא במלחמות בין תרבויות ולא במלחמה הפנים-תרבותית לבטחון ברחובות, למשל. סכנה זאת מוכפלת, היות ואין אנו מסוגלים לצפות את ההתפתחויות העתידיות. האמנם הגענו ל'קץ ההסטוריה', או שמא - כפי שנראים הדברים - אנו מצויים כלולאה הסטורית חדשה

ואנו עתידים לחזור לסיוט של עידני השמאל והימין. ואם אין אנו חוזרים אליהם בבמה הגדולה של ההסטוריה העולמית, אנו ודאי עושים זאת בבמות הקטנות של העמים והאיזורים. ועל זה מעידות המלחמות הרבות המתרחשות לעינינו.

ההצעה השנייה נוגעת לזהותינו היהודית. לביטול האמת יש גבול ברור בו הבעייתיות שבה באה לידי ביטוי בולט. הרביזיוניזם מתבטא גם בשלילת השואה. שלילה זאת היא עבורינו אבן בוחן המראה לנו את האבסורד שבעמדה שהיא מציגה.

ההצעה השלישית נוגעת לזהותינו האנושית. ר' נחמן מברסלב לימד אותנו שהאדם מתמודד במשך ימי חייו עם הרע. אלא שהסטרא אחרא עוטה במשך השנים שלוש מסכות שונות: הפיתוי, הספק והיאוש. כבר משלביו הראשונים חייב האדם להלחם נגד הפיתוי. המערכה השנייה במאבק אינה קלה יותר, הוא המאבק נגד הספק. המערכה השלישית מתנהלת נגד אויב אכסיסטנציאלי קשה הרבה יותר. האדם חשב שהתגבר על הפיתוי ואולי הצליח להכריע גם את הספק. אך עדיין מצפה לו האויב הגדול והקשה ביותר, היאוש. כשר' נחמן מצווה עלינו לא להתיאש, הוא מעמידנו בפני הסכנה הגדולה.

בפוסט-מודרניזם התמזגו שלושת הדמויות. הוא משחק עם המתירנות, בזה הוא ממשיך מגמות קודמות, אך הוא עושה זאת, תוך שהוא מקדש את הכאן והעכשיו, כלומר מתמקדת בתרבות גיל ההתבגרות והנעורים תוך שהיא מסתכלת על השלבים האחרים בחיים מתוך אספקלריא זאת. היא מדגישה את המיניות של הילדים ומתעלמת מאחריותה של הבגרות, גיל העמידה ומצוקותיה של הזקנה. הפוסט-מודרניזם נפל למלכודת של היאוש והספק. הוא ללא ספק ביטוי לעייפות האדם. זאת עייפות שמקורה באי-וודאות, ובהרגשת כשלונה של הפילוסופיה, כשלון שהוא עבור רבים מכריע וסופי. הרגשה זאת מופיעה באופן מחזורי בתולדותיה של התרבות האנושית. לפעמים, אחרי תקופות אלו עדים אנו שוב לתקומתה של גישה חדשה, ואף אולי ללידתה של עבודה זרה חדשה, באשלייה שהם מהווים כבר הנסיון האחרון שאין אחריו כשלון. הפוסט-מודרניזם עייף מהנסיונות הללו, עייף מלחפש את האמת. מתוך כך האמת הפכה רק לאמצעי להשתלטות, למעשה אלימות.

ניתוח זה נראה לי נכון. התיאוריות הן היפותיזות גדולות. הכשלון הגדול הוא כשלון חיפוש היסודות והביסוס. ולמרות זאת אין הדבר פוגע באמונתי באמת. חייבים אנו ללמוד מכאן שהוודאות המוחלטת אינה אלא אשלייה, ואנו חיים בעולם של ספק. יסודות הבניינים ההגותיים שלנו שקועים בבוץ, מבלי שנוכל למצוא קרקע איתנה עליה אנו יכולים לסמוך. ולמרות זאת אין

אנו פטורים מלחפש את האמת. מסקנתו האפשרית היחידה היא לראות את יצירתנו האנושית, הפילוסופית והמדעית כהימור על האמת. אין לנו שרשי האימות, יש בנו כנפי ההימור.

האמונה הדתית, היא הוודאות הסובייקטיבית בעולם של אי-וודאות אובייקטיבית. היא הימור על האמת. היא ניסיון לנצח את הספק. בבסיסה היא האמונה בקיומה של אמת, אף בעולם ללא ידיעה, ללא ביסוס וללא וודאות. ומעבר לאמונה זאת, מצפה לצפייתנו - התקווה.

- ז -

הפילוסופיה, לדורותיה ולשיטותיה חיפשה את האמת. אך היא לא הסתפקה בסברה, היא חיפשה את הידיעה, כלומר להגיע אל האמת אך גם אל ביסוסה. ביטוי מופלא לתפיסה זאת מצוי במשנתו של הרלב"ג, הסובר שהנביא מקבל בחזונו את האמת, אולם כדי שזאת תהיה ידיעה ולא סברה, עלינו להניח שהוא קיבל את האמיתויות עם הוכחותיהן¹. זאת היא הדרך הרציונליסטית בביטוייה העקבי ביותר. היא משולה בעיני לאדריכל המבקש לבנות בניין, סומך אותו על עמודים ומחפש את הקרקע המוצקה עליה יכול הוא לסמוך את בסיסי העמודים. זהו חיפוש היסוד.

הפוסט-מודרניזם התייחס מחיפוש היסוד. הוא גם כפר במציאותו. את פעולותינו עלינו לבנות בצורה שונה. זהו קיצוץ הנטיעות שבין המלכות והיסוד. ועל קיצוץ נטיעות זה רוצה אני להשקיף שוב הפעם מנקודת מוצא חסידית.

בכל מיני ניסוחים וצורות בא לידי ביטוי הרעיון היסודי לפיו ייעודו של האדם, הוא לחזור ולגלות הקב"ה המסתתר בעולם. למשימה דתית זאת יש השלכה הכרתית. על האדם לגלות את האמת שבמציאות, המסתתרת מאחורי התופעה והאשלייה. את משמעותה של החובה הזאת ניתן להבין מתוך עיון בכתביו של ר' נתן, תלמידו וסופרו של מוהר"ן, רבי נחמן מברסלב, אשר מראה גם כן כיצד איך רעיון שחלוטו קוסמית, מתורגם לתחומים אחרים, תחום החברה והיחיד.

רבי נתן כותב כי הקב"ה הוא "עצם האמת כביכול ... ועיקר הבריאה היתה בשביל טובתנו כדי שיתגלה האמת גם בזה העולם... שבזה העולם נתלבש ונתחפה ונצטמצם האמת בכמה לבושים. ועיקר שעשועיו כשמכירין האמת גם בזה העולם השפל" (לקוטי הלכות, חו"מ, הל' דיינים ג'). העקרון המלמד אותנו שאנו חייבים להכיר את הקב"ה בתוך לבושי העולם הזה, מקבל עכשיו

¹ על נושאים אלה ראה מאמרי: מושג האמונה בהגותו של הרמב"ם וממשיכיו בתוך ספר משה שוורץ (בעריכת משה חלמיש). ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, מדעי היהדות ומדעי הרוח, כ"ב-כ"ג, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ח, עמ' 351-389.

פירוש נוסף. אנו חייבים להגיע להכרת האמת המתלבשת בלבושין של טעות ואשלייה, גם בעולם הזה: "עיקר שלימות האמת הוא כשמבררין האמת מזה העולם". נוכחותו של א' בעולם באה לידי בטוי באמת. גילוי הקב"ה המסתתר, מתבטאת גם בזה העולם השפל.

החובה לחשוף את השקר ולהגיע לאמת בא לידי ביטוי ברבדים השונים של המציאות. עד עתה דיברנו על מה שניתן לכנות הרובד האונטולוגי, ואולי הקוסמולוגי. מהי האמת המסתתרת בעולם כולו. אולם החובה הזאת קיימת גם בכל הנוגע לעולם הקטן, לאדם. העירפול במישור הפסיכולוגי פירושו רמאות עצמית. ר' נתן מדגים אותה בדוגמה הלכתית קלאסית, זו של האדם הנופל במלכודת הרציונליזציה, המורה היתר לעצמו, כמקרהו של המודה במקצת "שאנו אומרים אשתמוטי הוא דקא משתמט, סבר עד דהוי ליה זוזי ופרענא לי'... שאין אנו חושדין אותו בשקר גמור רק שמורה היתר לעצמו ומחפה השקר באמת" (הל' דיינים ג, יג). הכרת האמת האישית פירושה התגברות על הרציונליזציות, שבהן האדם מכסה את נגעי עצמו מעיני מצפוננו. כאן המקור לסכסוכים החברתיים. בעקבותיהם נהרסים האמת והשלום: "כי ע"י השקר והמחלוקת שנעשה בין בעלי דינים עי"ז נפגם המלכות" (לקו"ה חו"מ, הלכות עדות א).

המשימה אולי נתנת להגדרה, אך לא קל להגיע לאמת. העולם עלינו להיות מודעים לעובדה הבסיסית, שאין יציאה אובייקטיבית מהספק. האמת מופיעה בפנינו בעירפול, עירפול שהוא מתמיד, שהוא מקיף את רמות המציאות השונות. כשהוא מפתח את רעיונותיו של מוהר"ן, מצביע ר' נתן על הספק הקיים לא רק במה שניתן לכנות התחום המדעי הקוגניטיבי, אלא גם בתחום המשפטי ובתחום האישי, הפסיכולוגי (לקוטי הלכות חו"מ, הל' דיינים ג'). אלה הם 'כללי המשחק' של המציאות. האדם יועמד בפני אלטרנטיבות שונות, שכולן יתלבשו באצטלא של אמת:

כי אין קץ לדברי רוח שיוכל לומר על כל דבר להפכו מן האמת וא"א לבאר ולסתור כל הטעותים וכל הסברות ההפוכות, רק האמת עד לעצמו, ומי שיש לו לב ישראל ומבטל עצמו בבחי' מ"ה וחפץ באמת לאמתו ואינו רוצה להטעות את עצמו יכול לידע ולהבין האמת היטב" (לקו"ה חו"מ, הל' עדות ה, ס' ב).

תכונה תאורטית זו, לפיה אין בתיאוריות כלל ודאי המוציא מתוך הספק, מתבטאת גם ביתר תחומי החיים. זהו המובן האכזיסטנציאלי של הכלל הקבלי "זה לעומת זה עשה הא-להים: "כנגד כל מעשה של צדיק יש כנגדו רע, דהיינו שיש מעשיות של רשעים שגם להם אירע כיוצא בזה, כגון שמצינו בפנחס עשה דבר גדול... וכנגד זה יש מעשה של רשע... בלעם... וכן כיוצא בזה כי הרע לעומת הטוב" (לקו"א רלד). כדי להבין ולהכיר את ההבדל שבין הסיפורים השונים, צריך האדם להיות במדרגה גבוהה, "שעיקר הפרש יודע רק זה שיודע להבדיל בין אור לחושך היינו בין רע לטוב" (שם).

פילוסופיות מנוגדות נאבקות ביניהן וטוענות למונופולין על האמת. המציאות היא כזאת שאין שום אפשרות לא להוכיח את אמיתותה של שיטה כלשהי, ואף לא להפריכה. לא קיימת הוכחה אובייקטיבית כלשהי. המוצא מן הסבך נמצא באבידנציה סובייקטיבית: "האמת עד לעצמו". אך האדם צריך שיהיה מסוגל לתפוס אבידנציה זו, ולשמוע את האמת. לאבידנציה זו יכול להגיע האדם ש"מבטל עצמו", ויחד עם זה "אינו רוצה להטעות את עצמו".

השכנוע שאין שום אפשרות להוכיח את אמיתותה של שיטה כלשהי הוא חוויה יסודית שכל אדם צריך להיות מודע לה. רעיון זה חוזר בנוסחים שונים במשנתו של מוהר"ן. ביטוי הולם לרעיון זה ניתן למצוא במאמר חז"ל "כי אין מקבלין גרים לימות המשיח ולא בימי שלמה" (יבמות כד וראה לקו"א רכח). האוטונומיה האמיתית אינה באה לידי ביטוי בימות המשיח. המבחן האמיתי הוא מבחנו של אדם הנתון בעולם שבו שולט הספק, הנובע ממבנהו האונטולוגי של העולם. אין הידיעה יכולה להוציא אותנו מידי הספק. רק באמונה המפתח נמצא².

- * -

הפוסטמודרניזם מבטא את היאוש מחיפוש היסוד. מדברי ר' צדוק למדנו ש"היסוד מתואר ב(אות) למ"ד שהוא 'מגדל הפורח באויר' (סנהדרין קו ע"ב) קל וחומר ב' ללישנא קמא דרש"י שם מפי השמועה, ובערוך ערך מגדל יעו"ש, וכן הוא בזוהר יתרו צ"א א' ע"ש ובזוהר חדש שה"ש דבר זה ע"א ד"ה ובספרא" (רסיסי לילה, לט). ר' צדוק מסביר כי "האויר הוא מקום הספק, דדבר המבורר הוא כאלו יש לו מצב חזק ומה שהוא ספק נקרא תלוי ברפיון דהיינו באויר". על הספק פורח האות למ"ד.

חיפושנו האינטלקטואלי בעולם הפוסט-מודרניסטי אינו אלא בניין הלמ"ד, מגדל הפורח באויר, שיכול להביא אותנו לאמת בדרך האמונה, אף אם דרך התבונה חסום לפנינו. כפי שהזכיר לנו ר' צדוק, בתיקוני זוהר (תי' כ"א נ"ב רע"ב), למדנו שבת המלך מצוייה "על מגדל דפרח באוירא ומכרזין כל מאן דקטל לחויא יהבין ליה לאנתו". אין סלע מוצק מתחת לרגלים, אולם האמת נתונה למי שיעיז להכנס למגדל-עז, למגדל הפורח באויר. אכן, ניתן לבנות את מגורינו על קרקע בלתי יציבה וקבועה זאת.

² להרחבה ראה במאמרי דורנו ואמונת ישראל, שדמות ק"ז, חשון תשמ"ט, עמ' 55-63